

A
ESİN.E
AHM
1989

TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI

Aylık Fikir ve Sanat Dergisi Ekim 1989, 124 Sayı, Fiyatı 2.000 TL, KDV Dahil

75

Ahmet Yesevî

Emel ESİN

Hoca Ahmet Yesevî
ÖZEL SAYISI

Ahmet Yesevî

Emel ESİN

Batı Türklerini İslâmâ çağıran bu kutb, XI.yüzyılın son yarısında, Argu ile Oğuz ili sınırı, eski Batı-Türk ordu şehri Şayram-Ispicâb'da doğan Ahmed Yesevî oldu (öl.1166 sıraları). Ahmed Yesevî, Yûsuf Hâs Hacib'den farklı olarak, Türk İslâmîyetin ictimâî nizamını kurmaktan ziyade açtığı sûfiyane ufuklarda, Türkleri uçmağa çağırılmaktadır. Raşahât'ın tabiri ile, "Ahmed Yesevî, Meşâih-i Türk'ün ser-halkasıdır ve Türkistan ulularının intisâbı anadır." Bütün Türk sûfilerinin mürşidi olarak Ahmed Yesevî'ye "Hazret-i Türkistan" unvânı verilir. Ahmed Yesevî'ye atf edilen "Hikmet"lerin, belki çoğunun, muahhar olduğu muhakkaktır. Fakat Z.V. Toganın işâret ettiği gibi, muahhar "Hikmet"lerin ekserisi yine de Ahmed Yesevî'ye mensûbdur, çünkü ondan alınan ilhâm ile yazılmış nazirelerden, veya aslı "Hikmet"lerin değişmiş şekillerinden ibârettir.

"Hikmet"lerin sahip olup olmadığı hakkındaki tereddütler belki Yesevîliğin vücûda geldiği Argu ve Oğuz illerinin sınırındaki Türk muhitinin vechesini tayin etmekte güçlük çıkarır. Yine de, Yesevî hakkında araştırmada bulunanlar bazı hususlara işâret etmekten geri kalmadılar. F.Köprülü Yesevî muhitinin eklektik görünüşüne dikkati çekerken, Yesevîliğin geliştiği Argu, Hvarizm (Bakırgan, Uzboy) ve Fargâna illerinde, XI.,XII. yüzyıllarda, Türkler ile beraber henüz türkleşmemiş İrânîlerin de mevcûdiyetine işâret eder. Z.V.Togan da, Yesevîliğin yayıldığı Sır-deryâ, İlek ve Fargâna bölgelerindeki Türklerin Mazdeizm ve Mûğ dini (Türkçe Moğoc, Moğuç), Manî,Dîni, veya "sanavî (dualist) mezheblere mensûbiyetini hatırlatır. "Hikmet"lerde tekerrür eden "Pîr-i Mûğân" tabiri, bir remz olmakla beraber, açıkça Batı Türkistan'daki "Mûğ"lar ile ilgilidir. "Hikmet"lerde İbrâhim b.Adham ve Horâsân'a atıflar da tekerrür eder. H.Jansky, husûsî konuşmalarında, Yesevîlerde câri yer altında çile doldurmak ve nefesi "habs etmek" gibi riyâzet ve murâkebe usûllerinin Hindistan ile alakası üzerinde dururdu. Bu, ve diğer Hind ile alakalı tesirler, Türklerle Buddhism yolu ile gelmiş olabilir. Siva mezhebinin Buddhism ile karışmasından husûle gelen Yogacâra ve Tantra mekteplerinin Türkler arasında yaygın bulunuşuna işâret etmiştik. Yesevî'nin yaşadığı devirde Balasagun'da, Buddhist Kara-Hitaylar bulunuyordu ve Buddhism tekrar canlanmıştı. "Hikmet"lerdeki bazı tabirleri Buddhist Türk metinlerinde de görmüşükdük: meselâ, beşerî zaafıları yenmiş velî anlamına "eren" tabiri, Yesevî tarikatındaki başı traş etmek usûlü ve Buddhist "toyın"ların (râhib) âdeti idi. "Hikmet"lerin şekli ve bazı remzleri de Buddhist edebiyâtı hatırlatır. Yesevî'nin hayat safhalarını anlatan "Hikmet"ler, "toyın"

ömrünün safhalarını sayan Buddhist ilahilere benzer. Uygur ilahilerindeki "Sakinçliği yiti kılıç" (mürâkebenin keskin kılıcı), "Hikmet"te, "Tig-i bâtin" tabiri ile ifade edilmiştir. Fakat "hikmet"lerde, Buddhism son devrinde aldığı ve İslâmî Sûfî mekteplerinde de bulunan, monist-pantheist temâyülden eser yoktur. Esâsen, Buddhuizm'in monist-pantheist mektepleri, Yesevî'nin bulunduğu illerden nisbeten uzak, Doğu Türkistanda gelişmiş gözükmektedir.

Bütün araştırmacılar şu noktada birleşir: Yesevîliğin en bâriz husûsiyeti Türk geleneğinden doğmuş olmasıdır. Köprülü'ye göre, "bıçkı" zikri (zikr-i ârra), kam âyinlerinin davullarının yankısı idi. Yesevîlerde, kurbanların kanını gömmek usûlü Kagnılı Türklerin tanrısına kurban merâsimini hatırlatır. Semâ ve devrân, Türk olmayan eski Sûfî muhitlerde de görülme ile beraber, şu da muhakkak ki Tabgaç ve Kök-Türk devri kamlarının, VI-IX. yüzyıllardan beri bilinen âyinlerinin en bâriz husûsiyetlerinden biri, döne-döne raks idi. Buddhist devirde de "tengridem oyun" (semâvî raks) dîni bir âyin idi. Dîni işğrâki, içki kadehi remzi ile ifadesi gibi mecâzlar da, Sûfîlerde yaygın olmakla birlikte, Türk muhitlerinde bilhassa alışılmış "and içmek" geleneğine de işâret ediyordu.Milâdî 922'de İslâmî kabul eden proto-Bulgar türklerinin "Yaltıvar"ı Almuş, Halifeyi anarak, Skit, Hun ve Türklerin âdeti üzere, "sucu" (bal şarabı) kadehi ile, and içmişti. İbn Fazlân'ın itirâzı üzerine, kadehdeki "sucu" nun henüz tahammür etmediği ifade edilmişti. "Hizr" in Ahmed Yesevî'ye sunduğu kadeh remzinin, Türk Sûfîliğine tesirlerini kaydettiğimiz Taoizm'in, yeşim taşından yapıldığı söylenen ölümsüzlük,iksiri, Türkçe adı ile "tiriglig suyu" ile de alakası olabilir.

Z.V.Togan Yesevîliğin Doğu Müslüman "Hâkânî Türk" kültürü ile bağlarına dikkati çekerken, şu noktayı kayd eder. "Hikmet"lerde, işğrak kadehini sunan temsilî şahıslardan biri olan "Pîr-i Mûğân" remzi, bazen İslâm Peygamberine, bazen "Hizr" a, bazen de, Türklerin İslâmâ girmesine yol açan Saltuk Buğra Hana işâret etmektedir. Ahmed Yesevî doğuştan "Hâkânî" kültürüne mensûb idi. Orta Sır-deryâ'nın az doğusunda, "Hâkânî" devrinde, dünyâya gelmişti. Yesevî'nin doğum yeri Batı Türk Kaganlık merkezi Sayram-Ispicâb, 840 sıralarında, henüz İslâmâ girmemiş bulunan "Hâkânî Türk" sülâlesi idâresinde idi. Daha sonra Sayram bir müslüman-Türk bey sülâlesinin başkenti olup, 980'de yine bu sefer, arada İslâmî kabul eden "Hâkânî Türk" devletinin idâresine geçti. Sayram-Ispicâb'da hâlâ kalıntıları mevcûd bir câmi-Mescid bulunuyordu. Yesevî, "Hâkânî Türk" devri İslâm medeniyet merkezlerinden Buhârâ'da, uzun yıllar yaşamıştı. "Hâkânî" Türklerinin Ahmed Yesevî bağlılığının nişânesi, Yesî'deki makamında, şimdiki Temür devri külliye altında, (Hâkânî Türk) devrinden bir külliye kalıntıları bulunması

ile âşîkâr olmuştur.

Yesevîlikte eski dinlerin remzleri ve merâsimleri ile benzerlikleri tamâmen şekli bulunduğunu da, tebârüz ettirmeliyiz. Yûsuf Has Hâcib gibi, Ahmed Yesevî de, manevî bakımdan, her şeyden önce, İslâmın ilhâmı olarak, Allah ve insan arasındaki vuslat hasretini şerheden bir eren-şâirdir. Ahmed Yesevî'nin Kutadgu-bilig'i okumuş olması pek muhtemel ise de, onun tesirinde değildir. Kutadgu-bilig, Burkan ve Mânî dînlerinin kültürlerinde, asırlarca, sanat ve edebiyat eserleri vererek incelmış, istikrarlı bir Türk devlet ve medeniyet merkezinde yazılmış ve o merkeze hitâbediyordu. Yesevî "hikmet"leri, eğer Ahmed Yesevî'nin doğum yeri Sayram gibi bir kültür merkezinde söylene idi, belki yine başka üslûbta olurdu. Fakat Ahmed Yesevî'nin makamı, Sir-deryânın kuzey kıyıları boyunca uzanan bozkırlardaki Yesi idi. Yesi'nin az şimalinde, gayr-i müslim yarı-göçebe Kıpçak hanları merkezi, Sıgnak bulunuyordu. Yesi'nin batısında, gayr-i müslim Türk yarı-göçebelerinin Avrupaya kadar varan illeri uzanıyordu. Yesinin doğusunda eski "Hâkânî Türk" başkenti Balasagun, 1130-37 arasında, Buddhist-Şamanist Kara-Hitayların eline geçmişti. Bu nisbeten ibtidâî milletin idâresinde İslâm medeniyeti geriliyor, aşağı kültür seviyelerinin temâyülleri ön plana ilerliyordu. Müslüman Türk kültürünün tehlikede bulunduğu bu karışık çevre ve devirde, Ahmed Yesevî, Türkler arasında İslâmî korumak ve yaşatmak vazifesine hayâtını adanmıştı. Köprülü'nün işâret ettiği gibi Ahmed Yesevî'nin muhâtabı, Sir-deryâ bozkırlarında, at koşdurmakta, savaş etmekte destan dinlemekte olan, hâmâsî rûhlu, yarı-göçebe Türkler idi. İşte bu muhitte hamasî üslûbta olması gereken "Hikmet"lerin ateşin ve fırtınalı havasında "eren", şanlı bir manevî gâzî olarak belirir. Fakat basit bir türkçe ile söylenen "Hikmet"ler, ne kolay mücerred mefhûmların zirvelerine ulaşabilmektedir! Eren-şâirin böylece esrâra bürünen sesi, bozkır Türkleri ile beraber, bazen Orta-Asya kültürünün aks-i sedâları ile, İslâmî huşû içinde, Allaha münâcât, Peygambere na'okur. Türk halk rûhunun İslâmiyeti anlayışının bu ifâdesi, Yunus Emre'yi, Melâmî, Bektaşî ilâhilerini haber verir.

Ahmed Yesevî'nin eski Batı Türk kagan şehri ve İslâmî devirde de beylik merkezi olup kalıntıları hâlâ mevcûd bir câmi-mescidin bulunduğu Sayram-Ispicâb'da doğduğunu kaydettik. Müslüman Türklüğün en kadim mescid-camilerinden biri olan Sayram câmiinde belki Ahmed Yesevî namaz kılmıştı. Geç menkıbelere göre, Ahmed Yesevî'nin babası, Hazret-i Alî ahfadından olduğu rivâyet olan Şeyh İbrâhim ve annesi Şeyh Mûsâ kızı Ayşe Hatun idi. Şeyh İbrâhim ölünce Yesevî menkıbelerine göre, Yesevî'nin ablası Gevher Şehnâz, yedi yaşında bir çocuk olan Ahmedî Yesi'de oturan Türk şeyhî Arslan Bâb veya Arslan Baba'ya teslim etti. Yine Yesevî menkıbelerine göre, Arslan Bâb Peygamberin eshâbindan biri idi. Dört asır yaşamış ve sonradan doğacak bir Türk velîsine işâret ve temsilî rızık olarak verilme üzere, peygamberin kendisine emânet ettiği hürmayı saklamakta idi.

"Hikmet"ler Yesevî'nin yedi yaşından sonraki hayat hikâyesini anlatır. Bu hikâye, yukarıda işâret ettiğimiz gibi, "toyın"ların (râhiblerin) çocuklukta başlayan terbiye usulunun safhalarını sayan, Buddhist ilâhîler üslûbudadır. Muhtelif

"Hikmet"lerden parçaları kronolojik bir sraya sokmak istersek, hikâye yedi yaşındaki Ahmed yesevî'nin Arslan Babaya intisâbı ile başlar.

"Yeti yaşda arslan Bâbga kıldım selâm (Hikmet, varak 4)

Arslan Bâb "bir sır" ile memlû gördüğü çocuğun terbiyesini üzerine aldı. Bu belki peygamberin emâneti, İrşâd timsâllı hurmanın Ahmed Yesevî'ye dört asır sonra varışının sırrı idi. "Hikmet"lerde bu sırrın Arslan Baba tarafından perdelendiği gizlendiği anlatılır:

"Bir sır körüp perde birle bükü yaptı (perde ile büküp, örttü)" (Hikmet, varak 30 b)

Ahmed Yesevî, "garîb" gibi yaşayarak, "fakîrlere hizmet ederek", "halâikden kaçıp", "katı riyâzetler" inde "kan yutarak", terbiye gördü. Onikisinde "sırlar görmüş", ondört yaşında, toprak gibi alçak gönüllü olmuştu:

"On törtünde toprak-sıfat boldum, muna! (İşte.)" (Hikmet, varak 3 a)

Onsekizinde istigrak kadehini kanıncaya kadar içmiş, ve kanatlanıp uçmakta idi:

"Gavs-ül giyâs mey içirdi, toydum, muna!
Andin songra, kanat kakıp uçtum, muha!"
(Hikmet, varak 3 b)

Yirmi iki yaşında Fenâ-fillâh'a varmıştı. Fakat yirmi üç ilâ yirmi beş yaşları arasında Hak'dan ırak düşmüşüdü. Günâhkâr (yazuk bilen) olarak tavsif ettiği bu devreyi anarken, Sâir, nedâmet ateşi içinde, cezâ olarak, cenâzesinin taşlanmasını, cesedinin, sürüklenererek, çukura itilmesini ister:

"Men yigirmi törtke kirdim Hak'dan yırak.
Cenâzemni arkasından taşlar atıng!
Âyağımdın tutup sūdrenge, gürke liting!"
(Hikmet, varak 95 a. b).

"Zikr öğretilip", "göğsünü deşip" ma'nevi "dügümleri" çözesini "Subhân Rabbinden" yalvarır:

"Subhân İgem zikr örgetip köksümni teş!
Köksümdekl girihlerim Sen özüng yişi!"
(Hikmet, varak 95 a,b).

Arslan Baba'nın ölümünden sonra, mürşidin rûhu, Ahmed Yesevî'ye gurbet mihnetini yüklemek işâretini verir:

"Babam rûhı saldı menî bu garîbge
(başka nushalarda, gurbetge)
(Hikmet, varak 30 b.)

Peygamberin Munâ 'akaba (yokuş)ında Medînelilerden ilticâ hakkı isteyip vatanından hicret ettiği gibi, Ahmed Yesevî de, dağları aşmış, garîb olmuştur: Raşahât'dan bilindiği gibi, Ahmed Yesevî'nin hicret yeri, "Hâkânî Türk" devrinde, İslâmiyetin merkezlerinden Buhârâ idi. Buhârâ o yıllarda (XII.yüzyıl ilk yarısı) "Hâkânî Türk" sülâlesinin Batı kolu idâresinde idi. "Hâkânî Türk" medeniyeti zirveye varmış ve en büyük edebiyât ve sanat âbidelerini vücûda getirmişti. Buhârâ'da, Narşahî'nin ve vakif kaydlarının anlattığı "Hâkânî Türk" âbidelerinin, Ulug câmi ve Ulug-minâr'ın nice "ribât", medrese, has-

tahânelerin, köprülerin "Şemsâbâd" sarayında "Korug" denen bağçelerin bulunduğu, ihtişamlı bir şehirdi. Buhârâ aynı zamanda "Sadr"lar denen Sünnî İslâm ulemâsının merkezi idi. Ahmed Yesevî Sünnî-Hanefî mezhebine çok bağlı. Selçuklu başkenti Mervde hayatını geçirmiş, türkçe bilmeyen bir İslâm âlimi olan Yûsuf Hamadânî'ye intisab etti (H.440-535/1048-1140). Yûsuf Hamadani Sünnet-i Nebevî'ye uymayı tek kurtuluş yolu olarak bilen, yoksulluk içinde yaşayan, günlük yemeğini bile fakirlere dağıtan, hükümdarların muhîtiden kaçan, riyâzet ve mücâhede içinde bir Sûfî idi. Selmân-ı Fârisî'nin kılıcı ve sarığını saklardı. Vatanı Hamadânî çok özlemesine rağmen, Orta Asyalılara İslâmî öğretmek yaşadı ve öldü. Hamadânî ve iki halifesinin ölümünden sonra, H.552/1157'de Ahmed Yesevî bu şeyhin üçüncü halifesi olmuştu. Yesevî'nin 1166 etrâfında öldüğü bilindiğine göre, hayatının uzun bir devresi Bûhârâda geçmiş olmalıdır. "Hikmet"lerde "Horâsân, Şâm ve Irak"dan bahs edilmektedir ve belki Yesevî bu illere gitmişti. Fakat Yesevî'nin "Hikmet"lerinde, leit-motif, Şâirin "Toğkan yerim ol mübârek Türkistan" dediği doğduğu vatanına, "kardeşlik vilâyetine", Mürşidin "ak türbetine" hasrettir. Arslan Baba'nın ma'nevî işâreti ile nihâyet, Ahmed Yesevî Türkistana döndü:

"Arzû(lık) men karındaşlık vilâyetge
Uluğ babam ravzaları ak türbetge

.....
Garîblîgde Arslan Babam izlep taptı"
(Hikmet, varak 5 b).

Türkistana döndüğü zaman, Ahmed Yesevî, çoktan ermiş, manevî kılıçla nefsini kurban etmiş, "Fenâ-fillah" makamını aşmış yaşlı bir "eren"dirdi:

"Tig-ı bâtin birle nefsinî yançtım (paraladım), muna!
"Fenâ-fillah makâmığa aştım, muna!"
(Hikmet 1/45,41 varak 5 b).

Nefsin kılıçla paralanması remzi, belki Yesevî menkıbelerinde geçen bir safhaya işâretti. Menkıbelere göre, Ahmed Yesevî oğluna, Peygamberin ölen oğlu İbrahim'in adını vermişti. Sünnete uymak için evlâd acısını da bilmeyi bile istedi. Yesi'ye yakın bir Oğuz şehri olan Savran (Sabran) halkı, bunu duyup, Ahmed Yesevî'nin çocuğunun kılıç ile başını kesip getirmişlerdi. Yesevî bu zulmü iyilik ile karşılamıştı. Çünkü yaradılış gününde insan ruhları "belâ" (belî) diye Hakkın varlığını ikrar ederken, Ahmed Yesevî'nin rûhu yaradılış sebebi olarak, mihnete rızâ göstermiş ve boyun eğmişti:

"Kâlû belâ dedi rûhum, mihnet üçün"
(Hikmet, varak 18)

Peygamberin öldüğü yaş olan altmışüç'e varınca, Yesevî "Mustafa" nın yasını tutmak için, ölmek isteyip, diri iken mezara girdi:

"Altmış üçde kırdım yerge, sünnet dedi,
Mustafağa matem tutup kırdım, muna!"
(Hikmet, varak 11 b).

Yer altının karanlıklarında "Mustafa" ümmetini karşılar ve Erenin vücudunun azâları, Musâyâya, ilâhî hitâbta görünen ateşin çalı gibi, yakan bir nur içinde yanıp, rûhu şâdmân olup, güler:

HİKMET

Ne hoş tatlı Hû yâdı seher vakti olanda;
Baldan tatlı Hû adı seher vakti olanda.

Seher vakti kalkanlar, canın feda kılanlar,
Aşk oduna yananlar seher vakti olanda.

Seher vakti hoş saat, kalkana olur rahat,
Açılır devlet, saadet seher vakti olanda.

Her gün yanar bu canım, kullukta yok dermanım,
Sen bağışla günahım seher vakti olanda.

İman mumun yandırsan, ruh kuşunu yandırsan,
Allah'ına sığınsan seher vakti olanda.

Kul Hâce Ahmed saatî, bir zerre yok tákâtı,
Zikr canın rahatı seher vakti olanda.

"Kolum tutup Ümmetimsin, Ümmet'dedi!"

.....
"Ümmet dedi, iç ve taşım nurga battı
Mûsî sıfat vücudlarım köyüp yandı.
Garîb cânım şadmân bolup, küldü dostlar"
(Hikmet, varak 12 b, 14,13).

"Vasl" ânında, sorulan suâl, türklerin İslâma girişinin mu-kadder mâhiyeti hakkında idi. İfade edilen endişeli his ise, Ahmed Yesevî'nin bu kaderin dolmasını özleyişiydi:

"Eyâ ferzend, mindin sorsang, kanı ümmet?
Ümmet dedi, kögsüm tola dâğ-ı hasret"

Ahmed Yesevî'nin, sekizyüz yıl evvel ölmekten girdiği mezar, Batı Türkistanda İslâmiyetin kutbu oldu. Ölümsüz ölü-mün bu manâsını Şâir-eren şöyle ifade etmişti:

"Türkistanda mezar bolup kaldım, muna!"
(Hikmet, varak 31 a)

(Emel Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İst. 1978, s176)